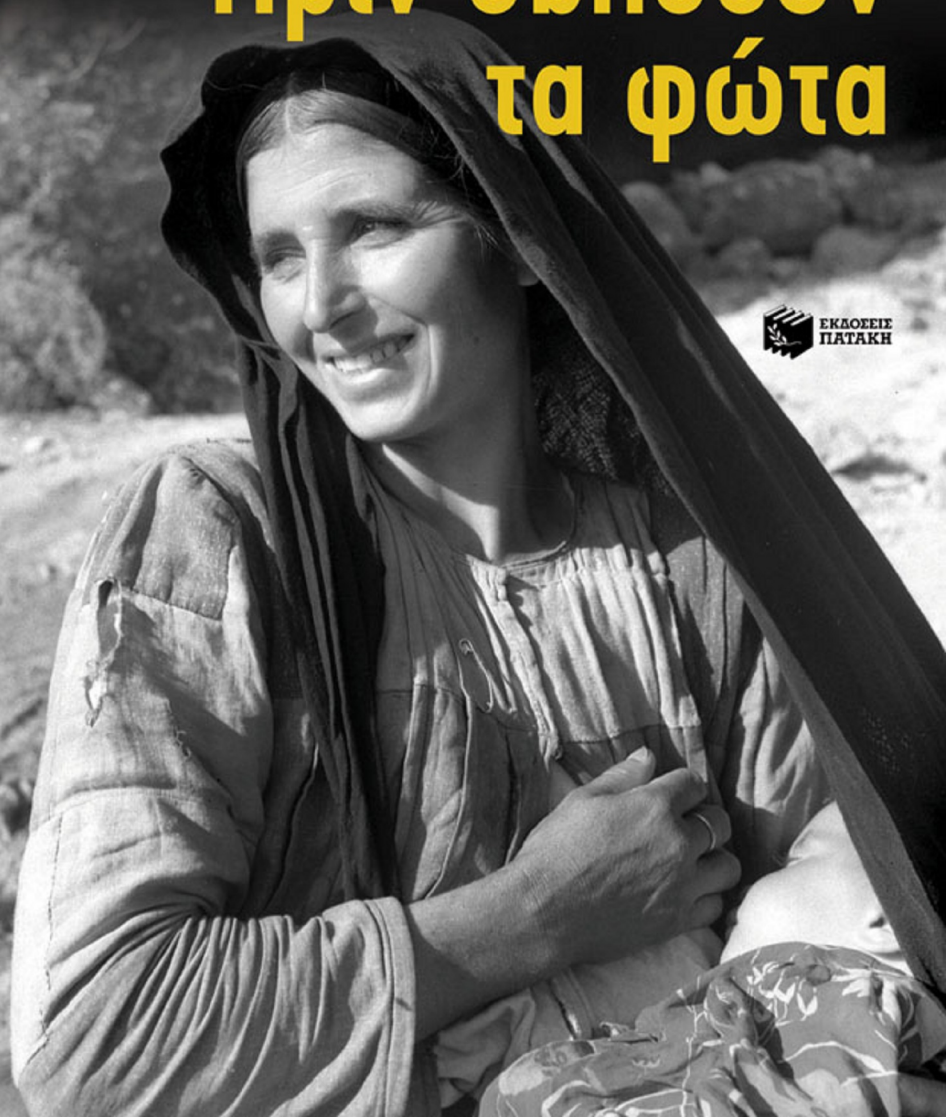

ΜΙΜΗΣ
ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ

Πριν σβήσουν
τα φώτα

 ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

ΜΙΜΗΣ ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ

ΠΡΙΝ ΣΒΗΣΟΥΝ
ΤΑ ΦΩΤΑ

Αυτοβιογραφία - Ιστορία

ΒΙΒΛΙΟ ΠΡΩΤΟ

Θέση υπογραφής δικαιούχου δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας
εφόσον αυτή προβλέπεται από τη σύμβαση

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδειάς του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία
Πεζογραφία – 540
Μίμης Ανδρουλάκης, *Πριν σβήσουν τα φώτα.*
Αυτοβιογραφία - Ιστορία. Βιβλίο Πρώτο
Υπεύθυνος έκδοσης: Κώστας Γιαννόπουλος
Φωτογραφία εξωφύλλου: αρχείο Δημήτρη Παπαδήμου,
Φωτογραφικό Αρχείο ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ
Copyright © Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ (Εκδόσεις Πατάκη)
και Μίμης Ανδρουλάκης, Αθήνα, 2022
Πρώτη έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη,
Αθήνα, Νοέμβριος 2022
Κ.Ε.Τ. Ε437 Κ.Ε.Π. 709/22 ISBN 978-618-07-0194-4

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,
ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 801.100.2665, 210.52.05.600, ΦΑΞ: 210.36.50.069
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078
ΥΠΟΚ/ΜΑ: ΚΟΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ – ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ), 57009 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Τ.Θ. 1213,
ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, 2310.75.51.75, ΦΑΞ: 2310.70.63.55
Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Αναζητώντας τον Εαυτό μου	13
---	----

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Δημήτριος ο Λάτιος *Ταξίδι στο Παρελθόν*

Τα ίχνη των πουλιών στον αέρα	23
Απολλωνία	29
Λεύκιος, το πεπρωμένο – Μαρκέλλα	36
Μόνα της Μασσαλίας	43

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Μια γενετική λοταρία στα βουνά της Κρήτης *Ρίζα και Ιστορία*

Κώστας Μητσοτάκης: «Όχι μόνο...»	49
«Ίντα 'ναι η Κρήτη;»	54
Οι Βενετσιάνοι μας διώχνουν από το Οροπέδιο – Οι Αλέξηδες	60
Η επιστροφή στους Ποτάμους – Ένας ιστορικός γάμος . . .	68

Η Αλεξο-Κατερίνα και το μυστήριο του «Κ. Π.»	73
Ο Αλεξο-Γιάννης των Ποτάμων	76
Ο γρίφος της καταγωγής των Ανδρουλάκηδων – Ο παππούς Δημήτρης	80
Οι Πετροπουλάκηδες της Μάνης στην Κρήτη	88
Το μπλέξιμο του Καρλ Μαρξ στο Κρητικό Ζήτημα	95
Η γέννηση του Αγίου Νικολάου – Οι Κούνδουροι	99

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Δύσκολοι καιροί – παιδικά χρόνια

Μια συνομιλία με τον «Φιλεντέμ» (Πάτρικ Λη Φέρμορ) . . .	109
Ο Μιλτιάδης Πορφυρογένης στα μέρη μας – παιχνίδια της τύχης	121
Η απαγωγή της Ειρήνης	134
Τα πρόσωπα του '51 με στοιχειώνουν	141
Η πρόβα της Μελίνας στο σπίτι μας	148
Η Λάικα, ο «Βεελζεβούλ» κι ο «Παπατζής»	160

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

Ξεμύτισμα στη συναρπαστική
δεκαετία του '60

Νίκος Κούνδουρος: Ένας πρίγκιπας στο τσαγκαράδικο . . .	175
«Minos Beach»: Η αλήθεια για μια ανατρεπτική καινοτομία	183
Η Φρειδερίκη, η προίκα και το γέλιο των γαϊδουριών . . .	191
Ο Μάνος και... ο Μάνος	197
Ο Λεωνίδας Κύρκος και η χαμένη μπουγάτσα	202
Διπλή Ζωή	207
Τι νύχτα! Ο θάνατός μου κι η καταστροφή	227

Δύο δολοφονίες και μια διάσημη φυγή	234
Δύο μεγιστάνες – τρεις ξεχωριστές γυναίκες: Μαρία Κάλλας, Σοράγια, Ειρήνη Παππά	241
Ο πρίγκιπας Πέτρος... η Μαρία Βοναπάρτη και η ταπείνωση του τσαγκάρη	249
Οι «εισβολές», τα Τρία Γάμα και ο «Γέρος»	257
Ταπεινώσεις κι εξέγερση	265
Κατεφυγμένοι πρωθυπουργοί	268
Ο «Γέρος» σε εαμικό καΐκι – Ο Επιτάφιος του Χρύσανθου «Σήκω, Νίκο, να τον δεις»	275
Οι τρελοί, οι αλήτες και οι εραστές	282
Οι τρελοί, οι αλήτες και οι εραστές	288
Δεκάδες Αν	295
Η μέρα που εξέτρεψε τη ζωή μου (μας)	302
Από το Μυθιστόρημα στα Μαθηματικά: ο προάγγελος του <i>M'</i>	310
Απ' τον «Μάη '68» στα μυστικά Ράλλη και Τσαλδάρη . . .	315
Πυλάδης, το πεπρωμένο μου	322

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ

Ήμουν ένας απ' αυτούς...

Αντίσταση – «Πολυτεχνείο '73»

Στο μπλόκο για την απόδραση του Αλέκου Παναγούλη . . .	331
Ποτέ ξανά...	340
Τρούμπα, Ευρυτανίας 9, «Λεύκα» και Μπιθικιώτσης . . .	347
Η «Τσιγγάνα» των Καλών Τεχνών και τα μαθηματικά . . .	362
Κύκλοι, ομάδες, ζευγαρώματα	372
Σκηνές του '71	380
Στις φάμπρικες στο Μεγάλο Λιμάνι με τον «Μήτσο» . . .	390
Η χαμένη «Ρόζα» και οι νέες διεργασίες	406
Παρθένο βλέμμα – Ταξίδι στον βυθό	413

1972: Ξεκίνημα με εκπλήξεις	428
Η Πλατεία Μαβίλη και η τριάς: Ν. Βουλγαρίδης, Φ. Φίλιος, Κ. Τζιαντζής	442
«Συγκάτοικοι» με τον Κώστα Φιλίνη – Το «σύνδρομο Κάιν» στην Αριστερά	452
Το «Πολυτεχνείο» του Φλεβάρη και το πτώμα-σωτήρας μου	461
Σύλληψη: ο «καλός» άνθρωπος Ευάγγελος Μάλλιος . . .	468
Καβάλα-Ελευθερούπολη: Ανθρώπινα και ευτράπελα . . .	486
Οι «ρωγμές» Ηλία Ηλιού-Λεωνίδα Κύρκου και ο απροσδόκητος πληθωρισμός	497
Το μυστικό της Τετάρτης 14 Νοεμβρίου	504
Πέμπτη: Συντονιστική και Αυτοδιαχείριση	521
«Αγαπήστε αυτή τη μεγάλη νύχτα· δεύτερη δεν θα υπάρξει στη ζωή μας»	531
Η «Υβρις» Νο 8 και οι μακροχρόνιες συνέπειές της	544
Ο άνθρωπος του αμετάκλητου σφάλματος	554
Προκατάληψη ή συμπάθεια προς το «Πολυτεχνείο»	563
Λαθρεπιβάτης ανάμεσα στο Κόκκινο και το Μαύρο	568
Η τελευταία μέρα της δικτατορίας και το πεπρωμένο μου	579
ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΟ: Η Γενιά	591

«Εγώ είμαι οι Άλλοι». Κι όμως στα μύχια του εσώτερου εαυτού μας υπάρχει ένας ζωτικός πυρήνας, εντελώς προσωπικός, τον οποίο έχουμε χρέος να καλλιεργήσουμε και να υπερασπίσουμε με κάθε τίμημα.

M. A.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αναζητώντας τον Εαυτό μου

Η ΦΩΝΗ με επισκέπτεται γύρω στις πέντε πριν το χάραμα. Έρχεται από κάποια περιοχή του μυαλού μου. Όχι πάντα την ίδια. Αυτές οι πρωινές σιωπηλές συνεδρίες αποτελούν οργανικό μέρος του εαυτού μου – το ρεπερτόριό τους μεταβάλλεται με τον χρόνο και τις περιστάσεις. Δεν πρόκειται για συνέχιση των ονειρικών εικόνων μετά την αφύπνιση, οπότε παράγεται σύγχυση μεταξύ φαντασίωσης και πραγματικότητας. Συνέβαινε μερικές φορές στον Μίκη ενώ είχε εν μέρει ξυπνήσει.

Η φωνή, στις πολλές παραλλαγές της, είναι ορθολογική κι επίμονη. Ένας άτεγκτος ελεγκτής. Παλαιότερα συνήθιζε να επιπλήττει τον υπερβολικό αυθορμητισμό της νεότητάς μου, τον παρορμητισμό στα αντανακλαστικά μου. Τώρα σαν να 'χει κολλήσει η βελόνα της.

«Κι όμως κάποτε απολάμβανες τις πρωινές συνομιλίες μας».

«Τότε ήταν παραγωγικές. Τώρα έγινες εμμονική».

«Να με προσφωνείς σαν αρσενικό. Είμαι ο ίδιος ο εαυτός σου και θα σου επαναλαμβάνω: Βιάσου να μιλήσεις για σένα. Μην κρύβεσαι πίσω από τους ήρωές σου».

«Μου ζητάς το δυσκολότερο απ' όλα».

«Θα βοηθήσω. Θα ξανακάνουμε μαζί τη διαδρομή μας. Η μνήμη μας θα μιλήσει».

«Γίνονται βαρετοί οι άνθρωποι όταν από μια ηλικία κι ύστερα μιλούν συνεχώς για τον εαυτό τους. Είναι νωρίς για να καταληφθώ από τη γεροντική ματαιοδοξία της αυτοβιογραφίας. Τι ανυπομονησία σ' έπιασε καθώς προσεγγίζαμε τα εβδομήντα;»

«Αυτοβιογραφία δεν σημαίνει να τοποθετήσουμε τον εαυτό μας στο κέντρο του σύμπαντος. Το Εγώ μας είναι ένας αστερισμός άλλων προσώπων –εκατοντάδων, χιλιάδων– που μοιράστηκαν μαζί μας τόσα».

«Πράγματι, το οφείλουμε να μιλήσουμε γι' αυτούς που δεν πήραν ποτέ τον λόγο. Είναι όμως νωρίς».

«Εσύ δεσμεύτηκες. Έλεγες: “Θα μιλήσω μετά πενήντα χρόνια”. Νόμιζες ότι ήταν άπειρα. Να που πέρασαν. Σε λίγο μπαίνουμε στο 2023».

Είχε δίκιο. Ξέφευγα έτσι από την πίεση να μιλήσω κυρίως για το «Πολυτεχνείο '73», μια κι ήμουν ένας εκ των πρωτεργατών του. Με άγχωνε η ιδέα να κάνεις κάτι νέος, κάποιο κατόρθωμα, και να το επαναλαμβάνεις επετειακά διά βίου. Με ενοχλούσε κι η τάση στην πολιτική ζωή, ιδιαίτερα στην κομμουνιστική Αριστερά, να προχωράει, τη μία, σε κατάχρηση των «προσώπων-συμβόλων» και την άλλη να τα αποκαθελώνει, να τα εξαφανίζει από το κάδρο της Ιστορίας εξαιτίας μεταγενέστερων διαφοροποιήσεων και ανακατατάξεων. Ο εκάστοτε «Στάλιν», φέρ' ειπείν, σβήνει από τη γνωστή φωτογραφία τον «Τρότσκι» δίπλα στον «Λένιν». Κι αντίστροφα. Διαχρονικά μέχρι τις μέρες μας. Ακόμα και σε χιλιοειπωμένα γεγονότα όπως το «Πολυτεχνείο '73» παρέμειναν «Λευκές Σελίδες», επί πενήντα χρόνια, κι ήρθε η ώρα να γραφούν. Ούτε βέβαια με συγκινούσε το «σύμπλεγμα του Αχιλλέα»: Να κάνεις, δηλαδή, ένα κατόρθωμα και να πεθάνεις νέος, κερδίζοντας την αιώνια θύμηση, το σύνδρομο

Μπάυρον. Συχνά πάντως άκουγα από πραγματικούς ήρωες άλλων εποχών: «Οι άνθρωποι δεν με συγχώρησαν ποτέ επειδή ανήκω στους επιζώντες».

«Με λίγα λόγια, πρωινέ συνομιλητή, μου ζητάς να βγάλουμε στη φόρα τις ιδιαίτερες στιγμές μας, να κοινοποιήσουμε τα τιμαλφή του βίου μας, τα μυστικά μας – ό,τι θέρμαινε κι έδινε νόημα στην ύπαρξή μας. Μα αυτό είναι σχέση αυτοκτονία. Είναι σαν να χάνεις ένα χέρι, ένα πόδι. Θα αλυσοδεθούμε σε μια τελεσίδικη απόφαση για το παρελθόν».

«Αντίθετα, είναι αποδέσμευση. Θα σπάσεις την άορατη αλυσίδα που σε κρατά δεμένο. Αδειάζεις τον εσωτερικό σου κόσμο για να χωρέσει νέες εμπειρίες. Ίσως και να 'χεις την προσδοκία μιας νέας αρχής. Έστω την ψευδαίσθησή της».

«Τα περασμένα είναι γνωστά, τελειωμένα, δεν διεγείρουν την πνευματική μου περιέργεια. Το ξέρεις ότι κατακλύζομαι από τη νοσταλγία για το μέλλον, ακόμα και χωρίς εμένα ή τη γενιά μου. Τη νοσταλγία για τις εκπλήξεις, τις αγωνίες και τις χαρές ενός κόσμου δίχως εμάς. Θα το τραβήξω μακριά, πολύ μακριά, στον δρόμο που μου άνοιξε το Μπλε Λουλούδι: *αναμνήσεις από το 2048*».

«Να δεις, καημένε, τι εκπλήξεις σου επιφυλάσσει το παρελθόν. Θα τρίβεις τα μάτια σου».

«Το παρελθόν, φίλε, είναι ο χρόνος του γέρου κι εγώ στα εβδομήντα δεν νιώθω γέρος ούτε σωματικά...»

«Αν εξαιρέσουμε τα μάτια σου».

«...ούτε διανοητικά ή ψυχικά».

«Μην ξεγελίεσαι. Ανήκεις –ανήκουμε– κυρίως στο παρελθόν. Το 60% της ζωής σου ανήκει στον προηγούμενο αιώνα. Το πολύ, στην καλύτερη περίπτωση, το 40% στον καινούργιο, τον 21ο. Πέρασε σαν αστραπή ο χρόνος απ' όταν σε αποκαλούσαν “Το τρομερό παιδί της Αριστεράς”. Σε δέκα χρόνια θα 'σαι “Ο γέρος μιας ανεκπλήρωτης Ιδέας”. Ή “Ο γέρος εραστής μιας ανικανοποίητης ουτοπίας”».

«Ε, τότε ας αναβάλουμε για δέκα χρόνια την Αυτοβιογραφία. Έχουμε χρόνο».

«Δεν έχουμε. Θυμήσου τη μελαγχολική απάντηση του Δημήτρη».

Βρισκόμασταν σ' ένα χαρούμενο ψαρο-τσιμπούσι στο Μαρούσι. Η οικογένεια της σπιτονοικοκυράς έχει ανεμότρατες στην Κάλυμνο. Τρεις μέρες πριν από το πρώτο κρούσμα κορωνοϊού στη Θεσσαλονίκη. Ο Δημήτρης Κρεμαστινός στρέφεται σε μένα με παραπονεμένο ύφος:

«Πάλι καινούργιο βιβλίο βγάζεις; Γιατί αναβάλλεις συνεχώς το δικό μας;»

«Μας χρειάζεται μεγαλύτερη απόσταση από τον θάνατο του Ανδρέα. Μη βιάζεσαι, Δημήτρη, έχουμε καιρό».

«Όχι. Δεν έχουμε».

Στο τέλος της βραδιάς, μου λέει με ύφος κινδυνολογικό:

«Θα δεις χιλιάδες φέρετρα! Πού να ῥθουν και οι μεταλλάξεις από την Αφρική και τη Λατινική Αμερική. Πρόσεξε μόνο μην είναι και το δικό σου ανάμεσά τους».

Το πρώτο σχεδόν ήταν το δικό του. Έτσι τα ῥφερε η θεά Τύχη.

Συζητούσαμε επί δυόμισι δεκαετίες το κοινό μας βιβλίο: «Αναμνήσεις ενώπιον του θανάτου. Η αναπόληση του Ανδρέα Παπανδρέου στην Εντατική». Μια βιογραφία του.

Τον Δημήτρη Κρεμαστινό, καθηγητή Καρδιολογίας στο ΕΚΠΑ, τον γνώρισα προτού γίνει ο εμβληματικός γιατρός του Ανδρέα. Είχε ασθενή του τον Γρηγόρη Φαράκο, ηγετική φυσιογνωμία του ΚΚΕ. Αργότερα παρουσίασα όλα τα συγγράμματά του, επιστημονικά και εκλαϊκευτικά, προς έκπληξη των συναδέλφων του γιατρών.

Στο πλαίσιο της ίδιας έρευνας για τον Ανδρέα, συνεργάστηκα και με τον φίλο ψυχίατρο και αναλυτή Θανάση Τζα-

βάρα, ο οποίος είχε βιώσει προσωπικά το «σύνδρομο της Εντατικής». Τα παραισθητικά φαινόμενα και τη σύγχυση έπειτα από μακρά παραμονή σε θάλαμο Εντατικής Θεραπείας. Πάει κι ο Θανάσης. Είχα ενημερωθεί κι από Έλληνες καθηγητές του Χιούστον ότι ο Ανδρέας έπαιρνε φάρμακα για άγνωστο στο κοινό σοβαρό αιματολογικό πρόβλημα, που μπορούσαν να οδηγήσουν έναν συνηθισμένο άνθρωπο σε μερική, έστω, απώλεια ελέγχου.

Η παράδοση αυτή βιογραφία του Ανδρέα Παπανδρέου μέσα από τις αναμνήσεις του στην Εντατική ανακινούσε, εκ των πραγμάτων, ένα γενικότερο πολιτικό ζήτημα: Ηγεσία και Ασθένεια.

Έξω τώρα έχει ξεσπάσει η πρωινή μπόρα. Η βροχή έδερνε αλύπητα τις τζαμόπορτες.

«Την ακούς, ε; Πλέον την απολαμβάνουμε ασφαλείς. Κάποτε όμως... θυμήσου! Είσαι, καημένε, τόσο εξαρτημένος από τη μνήμη σου. Ημερολόγιο δεν κρατούσες. Τα αρχεία, φτωχά και γκριζα, τα υποτιμούσες. Σημειώσεις παλιές δύσκολα πια τις διαβάζεις. Κάνε, λοιπόν, τη μνήμη μας να μιλήσει όσο είναι καιρός».

«Μη με πιέζεις. Όπως ξέρεις, υπό πίεση παίρνω ανάποδες στροφές».

«Παλιά γοητευόσουν από τον Δεύτερο Νόμο της Θερμodynamικής. Ο χρόνος εμπεριέχει τη φθορά, την απώλεια ενέργειας, την αποσύνθεση. Πάρ' το απόφαση: Η πορεία μας είναι καθοδική. Μη σε ξεγελούν οι αναλαμπές. Το επόμενο σκαλοπάτι βρίσκεται πάντα πιο κάτω, όλο και πιο κάτω».

«Κάθε άνθρωπος, απαισιόδοξε συνομιλητή, έχει τη δική του καμπύλη απόδοσης. Εγώ μόλις τώρα, καθυστερημένα, πέρασα την κορυφή της. Είμαι σε θέση, έτσι πιστεύω, ν' αντισταθώ στον χρόνο, για πόσο καιρό δεν ξέρω. Μπορώ και να

πηδήξω δυο τρία σκαλιά πιο πάνω. “Πάντα μ’ αρέσει να πετώ με κόντρα τον αέρα· δεν τα διπλώνω τα φτερά κι ας με πετάξει πέρα”».

«Α, να λοιπόν, κινδυνεύεις να χτυπηθείς απ’ αυτό που εσύ ο ίδιος ονόμασες “Σύνδρομο της Κλεψύδρας”. Ο τελευταίος κόκκος της άμμου αργεί να πέσει, ας βιαστώ να προφτάσω μ’ ένα τελευταίο άλμα στον ουρανό, μ’ ένα τελευταίο κατόρθωμα να ρεφάρω τις ήττες, ν’ αναπληρώσω τις απώλειες και να πραγματώσω τα ανεκπλήρωτα. Όσα έδιναν νόημα στην ύπαρξή μου. Μια αναδρομική εκδίχηση των ονείρων. Το καταλόγισες από τον Μάο της Πολιτιστικής Επανάστασης μέχρι και στον φίλο μας τον Μίκη. Εκείνος στα ενενήντα του παλινδρομούσε σ’ έναν –ποιητική αδεία– δικό του, φαντασιακό “Δεκέμβρη” του ’44, αποφασισμένος να καταστρέψει ένα πολιτικό σύστημα που οδήγησε τη χώρα στη χρεοκοπία, τον εκμεταλλευόταν στις δεκαετίες πολύτροπα, αλλά του αρνούσαν πάντα πεισματικά την πρωτοκαθεδρία».

«Κι όμως, εκείνος κοντά στα ενενήντα είδε πολύ μακριά το τσουνάμι, το μεγάλο κύμα διαμαρτυρίας που ερχόταν».

«Το καβάλησε όμως την τελευταία στιγμή άλλος, πολύ νεότερος, κι εκείνος ένωθε πάλι χαμένος. Η τύχη, βλέπεις, είναι γυναίκα και γουστάρει τους θρασείς νέους που τη βάζουν κάτω και της δίνουν να καταλάβει».

«Τσιτάρεις τώρα και τον Νικολό [Μακιαβέλλι];»

«Αν ξανάγραφε ο θείος Βλαδίμηρος [Λένιν] το Αριστερισμός, παιδική αρρώστια του κομμουνισμού, θα το τιτλοφορούσε Τυχοδιωκτισμός, γεροντική αρρώστια ... Πρόσεξε, επομένως».

«Τα ξέρεις όλα, γκρινιάρη συνομιλητή. Έγινες και υπερόπτης».

«Ταπεινός, φίλε μου. Λησμόνησες τις σκηές στην Κρήτη όταν πηγαίναμε τον Μίκη στην τελευταία του κατοικία; Σε πλησίαζαν –όχι ένας και δύο, πολλοί– και σου ψιθύριζαν πο-

νεμένα: “Πάει κι ο Μίμης!” Υποσυνείδητα άλλαζαν το “κ” στο Μίμης με το “μ”. Εβλεπαν το δικό μας τέλος».

«Το λες σε μένα που έκανα μόττο της ζωής μας το: “Γρηγορείτε ουν, ότι ουκ οίδατε την ημέραν ουδέ την ώραν ...”, από το Κατά Ματθαίον; Βιαστείτε!»

«Κι όμως το μετέφραζες ναρκισσιστικά: “Να παίρνεις την κάθε στιγμή της ζωής σου ωσάν να ήταν η τελευταία και ταυτόχρονα η απαρχή μιας νέας ζωής!” Δηλαδή, ένας μικρός “θνήσκων και αναγεννώμενος θεός”. Μια φιλοσοφίζουσα απώθηση του οριστικού τέλους. Άσε το “Γρηγορείτε” και υιοθέτησε το “Σπεύδε βραδέως”».

«Γίνεσαι άδικος και κακός εκτός από υπερόπτης. Αγνοείς ότι πριν από πολλά χρόνια αποτόλμησα ένα “Ταξίδι πίσω στο παρελθόν” μας, ενώ ακόμα κι ο Αϊνστάιν δίστασε να το κάνει στο δικό του».

«Παραήταν μακρινό. Ωστόσο, το εντάσσω στην Αυτοβιογραφία μας. Είναι το πρώτο μέρος της».

Θ’ απορεί ο αναγνώστης περί τίνος πρόκειται. Το 1940 ένας κορυφαίος κι αγαπημένος μου μαθηματικός (Κ. Γκέντελ) προκάλεσε σφοδρά τον Αϊνστάιν. Τον κάλεσε να ταξιδέψουν μαζί πίσω στον χρόνο. Βασισμένος στο κοσμολογικό μοντέλο του τελευταίου, απέδειξε με άψογα μαθηματικά πως είναι εφικτό να ταξιδέψουμε στο παρελθόν μας. Ο Αϊνστάιν τα ’χασε, αντέδρασε στις λογικές και μαθηματικές συνέπειες του δικού του άχρονου θεωρητικού μοντέλου του σύμπαντος και ιδιαίτερα στη δική του ιδέα ότι είναι πλάνη η μη αντιστρεψιμότητα του χρόνου. «Είναι αδύνατο να στείλω τηλεγράφημα στον παλιό εαυτό μου», επέμενε στον Γκέντελ.

Αντίθετα, εγώ με τη χάρη του Απόλλωνα και του Χριστού και λιγότερο του Αϊνστάιν ξαναβρήκα τον εαυτό μου στην προγονική Λατώ της ανατολικής Κρήτης.

Τα ίχνη των πουλιών στον αέρα

ΓΕΝΝΗΘΗΚΑ και μεγάλωσα στην ωραιότερη πόλη της Μεσογείου. Στη Λατώ της ανατολικής Κρήτης, συγκεκριμένα στο επίνειό της, την Καμάρα. Εκεί που οι ανατολικές κορυφογραμμές της Δίκτης σβήνουν στη θάλασσα. Εκεί οι λόφοι, τα φυσικά λιμανάκια, τα νησάκια, η λίμνη (Βουλισμένη), ο μεγάλος κόλπος. Μια δαντελωτή ακτογραμμή από την Ολούντα (Ελούντα) ως το Ίστρον (Καλό Χωριό). Πιο κάτω από τη Δρήρο, τη γειτονική πόλη.

Χίλια και περισσότερα χρόνια κείτεται θαμμένη πολλές οργιές κάτω στη γη. Πάνω της, σ' έρημο κι ακατοίκητο τόπο, χτίστηκε στα τέλη του 19ου αιώνα ο Άγιος Νικόλαος, το άλλοτε Μαντράκι. Πρώτα έγινε πρωτεύουσα του νομού Λασιθίου και μετά πόλη. Η νεότερη πρωτεύουσα της ελληνικής επικράτειας.

Τη μέρα που γεννήθηκα, μεσημέρι –όπως κι ο γιος μου–, φυσούσε ένας καταραμένος νοτιάς κι έριχνε μαζί με τη λασποβροχή της Σαχάρας αποξηραμένα δέρματα από σαύρες και φίδια της ερήμου. Ίσως αυτός ο καιρός έφταιγε για τις εποχικές κρίσεις άσθματος που τυράννησαν την παιδική ηλικία και την εφηβεία μου, κι ύστερα εξαφανίστηκαν διά παντός. Ήταν Ιμάνιος μήνας (23 Νοεμβρίου-24 Δεκεμβρίου), ας πούμε τέλη Νοεμβρίου. «Όχι», διαφωνούσε ο παππούς μου ο Δημήτρης, «γεννήθηκες τον Υακίνθιο μήνα».

Οι μήνες μας είχαν ωραία ονόματα: Θεσμοφόριος, Ερμαίος, Ιμάνιος, Μετάρχιος, Αγύειος, Διοσκόριος, Θεοδόσιος, Πόντιος, Υακίνθιος, Υπερβερεταίος, Νεκύσιος, Βασίλειος.

Ο τόπος –η γεωλογία της Κρήτης–, οι άνθρωποι, ο κοινός βίος στη Λατώ, η Ιστορία, οι θρύλοι μού υπέβαλλαν βασιανιστικά αναπάντητα ερωτήματα κι αινίγματα: έτσι που ν' ανησυχεί η μάνα μου από την αχαλίνωτη περιέργεια του πρωτότοκου γιου της. «Γεννήθηκες πρωτομηνιά του Ιμάνιου, γι' αυτό βάζεις ιδέες στον νου σου και μεγαλοπιάνεσαι!». Κι ο παππούς μου ο Δημήτρης χαμογελούσε. «Σαν να 'σαι ανεμογάμης: κυνηγάς τα ίχνη των πουλιών στον αέρα». Κι όταν πεταγόμεν στο βήμα του Πρωτανείου κι αγόρευα, παραβιάζοντας τη σειρά της γεροντοκρατίας, ο ίδιος με συμβούλευε: «Μην τα σκορπάς τα λόγια σου σαν άχυρα στ' αλώνι, γιατί τα παίρνει ο άνεμος και ποιος τ' ανεμαζώνει».

Το μυστήριο της λίμνης, υφάλμυρης τότε, στοίχειωνε τα όνειρα και τις φαντασιώσεις μου. Ποια αστρική τεκτονική δύναμη και πόσα εκατομμύρια χρόνια πίσω κατάπιε τον λόγο σ' έναν καταποντισμό μεγάλου βάθους και δημιούργησε τη Βουλισμένη; «Υπόγειο σπήλαιο ήταν κι έπεσε η οροφή του από ισχυρό σεισμό», εκτιμούσαν οι παλαιοί. «Δεν έχει πάτο, επικοινωνεί με το ηφαίστειο της Σαντορίνης», υποστήριζαν μέχρι πρόσφατα. Ο θρύλος τη θέλει να κοχλάζει κατά καιρούς, στις εκρήξεις του ηφαιστείου, και να ξεβράζει βραστά φάρια, σαν γιγάντιο καζάνι κακκαβιάς. Τερατολογίες, κι εγώ στο στρώμα μου, εκατό μέτρα απ' αυτήν, έβαζα στον νου μου σενάρια καταστροφής – σεισμούς, καταβυθίσεις, ηφαιστεια, τσουνάμια, σύννεφα στάχτης που σκεπάζουν κι απονεκρώνουν τη φύση. Κι όμως οι συμπατριώτες μου Λάτιοι έστησαν πάνω στον στενό ισθμό που χώριζε τη λίμνη από τη θάλασσα, στο λιμάνι, ένα πανέμορφο μαρμάρινο άγαλμα της Αφροδίτης, της θεάς του Έρωτα. Εκεί, αγόρια και κορίτσια φάλλαμε ύμνους στην Ιερή Συνεύρεση των

δύο φύλων, στον Ιερό Γάμο της Μητέρας θεάς με τον νεαρό άνδρα, εντέλει στον κύκλο της βλάστησης, της γονιμότητας, του θανάτου και της αναγέννησης της φύσης. Πίστεψα αδιάλλακτα στην ιερότητα της συνεύρεσης κι έτσι πορεύτηκα πότε με τα φτερά του Έρωτα, πότε με τα αβάσταχτα βάρη του... Απόγονοι της Μητέρας θεάς οι θεές μας, η Δίκτυννα και η Βριτόμαρτις. Ύστερα καταληφθήκαμε από τη θρησκόληπτη ερωτομανία να υιοθετούμε κάθε γυναικεία θεότητα, Μούσα ή Χάριτα. Από τις Ελληνίδες Αφροδίτη, Ήρα, Δήμητρα, Άρτεμη. Ακόμη την Εστία, την Υγεία, την Ειλειθυία – ως την Αιγύπτια Ίσιδα, με την οποία ξεφαντώσαμε. Γυναίκες, γυναίκες! Ο καλός ο μύλος όλα τα αλέθει και τότε, βλέπεις, δεν είχαμε ΜεΤρο αλλά τις λατρεύαμε. Σ' αυτό το επιθετικό φεμινιστικό περιβάλλον ο κρητογενής Ζευσ ένωθε αμήχανος κι ας ήταν γέννημα θρέμμα της Δίκτης. Προσωπικά είχα αδυναμία στις Νηρηίδες και από τις Μούσες στην Καλλιόπη.

Ξέχασα όμως την Αφροδίτη πάνω στον ισθμό. Οι νεότεροι βρήκαν το μαρμάρινο άγαλμά της όταν έσκαβαν ν' ανοίξουν τη διώρυγα που ενώνει σήμερα τη λίμνη με το λιμάνι του Αγίου Νικολάου, στα χρόνια του Οθωμανού διοικητή Κωνσταντίνου Αδοσίδη πασά (1867-1874). Την πρώτη ξύλινη γέφυρα, κινητή, κατασκεύασε ο γαλλικός στρατός στα χρόνια της Αυτονομίας, γύρω στο 1907.

Η λίμνη αποτελούσε το επίκεντρο της αγορίστικης ζωής. Το φιλοφιλοσοφούσαν, τραγούδαγαν, έδιναν βιαστικά ραντεβουδάκια με τα κορίτσια, ψάρευαν, οργάνωναν κολυμβητικούς αγώνες ή έκαναν ριψοκίνδυνες βουτιές από την κορφή της απόκρημνης πλαγιάς, σαράντα μέτρα ψηλά. Μεταξύ μας αυτή την τελετή μύησης στην αρρενωπότητα, αν και δεινός κολυμβητής, την απέφυγα. Παράτολμος όταν η ανάγκη το επιβάλλει, απρόθυμος σε αχρείαστους κινδύνους επίδειξης. Έστριβα στα κακά συναπαντήματα της τύχης. Ίσως οι

κρίσεις παιδικού άσθματος ανέπτυξαν μέσα μου έναν μηχανισμό έγκαιρης προειδοποίησης. Ένα ενστικτώδες risk management.

Στους νεότερους χρόνους η δασωμένη πλαγιά της λίμνης φιλοξενούσε μιαν άλλη τελετή μύησης στην αρρενωπότητα: την κοπάνα από τα μαθήματα του υπερκείμενου γυμνασίου και το ομαδικό κάπνισμα. Ήμουν ο πλέον αδιάλλακτος πολέμιός του. Έτσι που οι συμμαθητές μου, όλοι φίλοι μου, συνωμότησαν με επικεφαλής τον Ψηλό, τον επιστήθιο φίλο μου Γιάννη Παραουλάκη, και με κραυγές θριάμβου με ξάπλωσαν σ' έναν πάγκο κρατώντας σφιχτά τα χέρια, τα πόδια και το κεφάλι μου και προσπαθούσαν να χώσουν ένα τσιγάρο στο στόμα μου. Ο τσιγαρο-βιασμός απέβη άκαρπος.

Τα αινίγματα που έτρεφαν τη διανοητική μου περιέργεια πολλαπλασιάζονταν στις καλοκαιρινές διακοπές ψηλά στα όρη της Δίκτης, στην κοιτίδα της οικογένειας. Στις κορφές, στα χαράκια, έβρισκα πετρωμένα φαροκόκαλα κι όλων των ειδών όστρακα της θάλασσας. Η Κρήτη πρέπει να βυθίστηκε κι ύστερα αναδύθηκε πάλι σαν την Αφροδίτη από τα κύματα. Την παιδική μου αυτή διαίσθηση στη Λατώ την επιβεβαίωσε ο καθηγητής μου Γεωλογίας στο Μετσόβιο Πολυτεχνείο (Σ. Αυγουστίδης).

«Ναι, πρώτα αναδύθηκαν σαν τρία ξεχωριστά νησιά οι ορεινοί όγκοι των Λασιθιώτικων βουνών, του Ψηλορείτη και των Λευκών Ορέων δυτικά».

«Πότε;»

«Πριν από 12 εκατομμύρια χρόνια».

«Πότε πήρε η Κρήτη την τελική μορφή της;»

«Πριν από 10 εκατομμύρια χρόνια».

«Οι φαράδες της αρχαίας Ιεράπυτνας, στη νότια ακτή, έβλεπαν σε σημεία του Λιβυκού μας πελάγους ν' αναδύονται φουσκάλες σαν να έβραζε ο βυθός. Είναι εφικτό, Δάσκαλε, να στηρίξουμε την ανάπτυξη μιας νέας Ελλάδας, της

μεταχουντικής, στο φυσικό αέριο και στο πετρέλαιο της νότιας Κρήτης;»

Ήμασταν μόνοι στο Αμφιθέατρο Γκίνη μετά το μάθημα. Ο ίδιος είχε εργαστεί με τους Αμερικανούς στην ακτινοσκόπηση της Μεσογείου. Αντί για απάντηση σχεδίασε στον πίνακα μια αντιπροσωπευτική εικόνα του βυθού. Βουνοκορφές και χαράδρες βάθους δύο χιλιάδων και περισσότερων μέτρων.

Χαμογέλασε με νόημα και προσγείωσε τις προσδοκίες μου.

«Με τα σημερινά δεδομένα τιμής-κόστους, τα επόμενα πενήντα, εξήντα χρόνια το βλέπω δύσκολο».

Ήμασταν στα 1970. Σαράντα, πενήντα χρόνια μετά, στη φάση της χρεοκοπίας (2010-2015), «επιστήμονες» επιχειρήσαν να πείσουν την κοινή γνώμη ότι η Ελλάδα μπορεί να ανεξαρτητοποιηθεί πάραυτα από την Ευρωζώνη και τα χρέη της, αρκεί να αδράξει τα ανενεργά εκατοντάδες δις ευρώ του φυσικού της αερίου στη νότια Κρήτη. Είδα κι έπαθα να ξεκολλήσω απ' αυτή την ψευδαίσθηση τον μεγάλο φίλο μου.

Επανέρχομαι στην ορεινή κοιτίδα της οικογένειάς μου, στην ανατολική ρεματιά της Δίκτης, που αργότερα πήρε το όνομα Ποτάμοι από τις πηγές και τα ρυάκια της – σε πλήρη αντίθεση με την ξεραϊλα της πόλης μου Λατούς. Πάνω από τα κεφάλια μας το Οροπέδιο του Λασιθίου. Απέναντι το Οροπέδιο του Καθαρού υψώνεται πάνω από τη Λατώ, τη μεσόγεια, τη σημερινή Κριτσά. Εκεί έπεφταν την Κατοχή οι Εγγλέζοι κομάντος με τα αλεξίπτωτα. Κάποτε το Οροπέδιο Καθαρού ήταν λίμνη και στις όχθες της ζούσαν νάνοι ιπποπόταμοι και ρινόκεροι. Οι σκελετοί τους το μαρτυρούσαν. Γιατί νάνοι; Πώς μίκρυναν; Προσαρμόστηκαν σταδιακά στη σχετικά περιορισμένη βλάστηση της Κρήτης. Το σκέφτηκα μόνος μου; Τ' άκουσα; Εντέλει ήμουν, φαίνεται, δαρβινιστής χίλια εξακόσια χρόνια πριν από τον Κάρολο Δαρβίνο.

Κι όταν ο Ψήλός, ο κολλητός μου στη Λατώ, επιχειρήσε λόγω αναστήματος να φανεί ανώτερός μου μπροστά στα κορίτσια, τον αποστόμωσα: «Ο οργανισμός μου προγραμματίσε με τις λίγες θρεπτικές ουσίες της φτωχής διατροφής μου να αναπτύξει τον εγκέφαλό μου. Σε σένα, αντίθετα, τις διέθεσε αποκλειστικά στο μπόι σου». Τον αδικούσα, βέβαια. Ήταν πολυτάλαντος. Από τότε συνειδητοποίησα ότι υπάρχουν διαφορετικοί τύποι και συνδυασμοί της ανθρώπινης ευφυΐας.

Τα ερωτήματα ωστόσο που συντάραξαν την ύστερη εφηβεία μου και την πρώτη νεότητά μου ήταν άλλα: η άνοδος και η πτώση των πολιτισμών. Ο μινωικός πολιτισμός εξαφανίστηκε. Έσβησε και η μεγάλη αναλαμπή, η εφήμερη αναγέννηση του 8ου αιώνα π.Χ., όταν οι Κρήτες ξαναμπήκαν στα πλοία, ανοίχτηκαν στο εμπόριο, στη ναυτιλία, στην ανταλλαγή μεθόδων παραγωγής και ίδρυσαν τη μια πόλη μετά την άλλη στη Λιγυρία, τη Σικελία, την Ετρουρία, την Κυρήνη. Έφτασαν στη Μασσαλία –την πόλη των φαντασιώσεών μου–, έναν αιώνα πριν από τους Φωκαείς. Ύστερα κλειστήκαμε πάλι στην ερμητική απομόνωση του νησιού και στο άκαμπτο συντηρητικό δωρικό σύστημα διοίκησης. Η ανοιχτοφοβία σημάδεψε την παράδοξη ανυπαρξία της Κρήτης στους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους. Οι εξαγωγές μας περιορίζονταν σε τοξότες-μισθοφόρους και πειρατές.